

ԱՇԽՈՒՆՋ ՊՈՂՈՍՅԱՆ
Պատմական գիտ. թեկնածու

ԱՆԻ ԴԱՏԱՌԹՅԱՆ ՀԱՂԱԴՅԱՆ ՀՐՋԱՆԻ ՄԻ ԴՐՎԱԳԻ ՄԱՍԻՆ

Անիի պատմության շաղաղյան շրջանի վերաբերյալ գոյություն ունի մի ուշագրավ դրվագ, որը վերաբերում է Բագրատունյաց Հայաստանի տիեզերահռչակ մայրաքաղաքի վաճառքին¹: Անին գրավելուց որոշ ժամանակ անց սելջուկ սուլթան Ալփ-Արսլանը նպատակահարմար է գտնում քաղաքը վաճառել այն գնելու ցանկություն հայտնած Գանձակի քուրդ ամիրա Փատլունին: Մոտ 1197–1271 թթ. ապրած հայ նշանավոր պատմագիր Վարդան Արեւելցին հայտնում է, որ «Փատլունը՝ Գանձակի ամիրան, 523 թվականին Անին առավ Ալփասլանից՝ նրան տալով ոսկեկուռ ծաղկանկար: Անին ստանում է Փատլունի մանկահասակ թոռ Մանուչեն»²: Հարցն այն է, թե իրականում իրենից ինչ էր ներկայացնում այդ ոսկեկուռ ծաղկանկարը, որի փոխարեն սուլթանը մի ամբողջ քաղաք է տվել՝ իր շրջակայքով հանդերձ: Ահա այդ հատվածը գրաբարով. «...առնու զԱնի յԱլփասլանայ, տալով նմա ոսկիակուռ նկարս ծաղկոցի եւ առաքէ տէր աւեր քաղաքին զՄանուչէ թոռն իւր՝ յոյժ տղայ»³ (ընդգծումը.— Ա. Պ.):

Այս իրադարձության մասին հայագիտության մեջ տարակարծություններ կան, սակայն մեզ հետաքրքրողը գործարքի ձեւն է: Անշուշտ, սելջուկների՝ քաղաքը պաշարելուց ու կողոպտելուց, շինությունները քարուքանդ անելուց հետո Անին կորցրել էր «տիեզերական» քաղաքին վայել իր երբեմնի շքեղությունը: Սակայն դա չի նշանակում, թե կորցրել էր նաեւ իր աշխարհաքաղաքական նշանակությունը եւ ընդհանրապես

¹ А. В. АКОПЯН, На что Фадл II Шададид купил город Ани 1072 г.?, Нумизматические чтения государственного исторического музея, Москва, 27 и 28 ноября, 2018 года, Материалы докладов и сообщений, Москва, 2018, с. 53–56. Իսկ այս ուշագրավ տեղեկության համար շնորհակալություն եմ հայտնում ընկերոջս՝ պրոֆեսոր Հայրապետ Մարգարյանին, առանց որի չէր լինի սույն հոդվածը:

² ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՎԵԼՑԻ, Տիեզերական պատմություն, աշխարհաբար թարգմ., ներած. եւ աստղանիշերով ծանոթ.՝ Գ. Բ. Թոսունյանի, Երեւան, 2001, էջ 147:

³ «Հավաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ», Վենետիկ, 1862, էջ 103:

դադարել էր Արեւելք-Արեւմուտք քարավանային ճանապարհի կարեւորագույն հանգուցակետերից մեկը լինելուց: Ուստի այն անգամ այդ պայմաններում պետք է թանկարժեք համարվեր:

Այս հանգամանքը նկատի ունենալով՝ ուսումնասիրողներից ոմանք, մասնավորապես՝ Անիի պատմության բազմահատորյակի հեղինակ պրոֆեսոր Թ. Հակոբյանը, համարում են, որ «ավերված Անիի հանձնումը Շադադյաններին չի կարելի վաճառք համարել բառիս պատմատնտեսագիտական առումով, որովհետեւ սուլթանին տրված «ոսկիակուռ նկարս ծաղկոցի»-ին ինչքան էլ մեծարժեք լիներ, իսկ Անին էլ ավերված ու արժեքազրկված, այնուամենայնիվ չէր կարող վերջինիս գինը լինել: Թվում է, թե դա Ալի-Արսլանին տրվել է սոսկ իբրեւ նվեր՝ Անի քաղաքում տեղական քրդական կառավարիչ նշանակելու համար»⁴: Զարգացնելով իր այս միտքը՝ Թ. Հակոբյանը գտնում է, որ իրականում առուծախ չի էլ եղել, «Գանձակի էմիրը ոչ թե գնել, այլ Ալի-Արսլանից արշավանքին մասնակցելու համար իբրեւ վարձատրություն ստացել էր Անիի կառավարչության իրավունքն ու այն հանձնել իր թոռանը՝ Մանուչեին՝ այդ առատաձեռնության դիմաց սուլթանին տալով ոսկեկուռ նկարներ, որոնք նա ամենայն հավանականությամբ ձեռք էր բերել հենց Անիից՝ իբրեւ ռազմական ավար»⁵: Այդ նույն բացատրությունն այս գործարքի վերաբերյալ տալիս է նաեւ Սերոբ Պողոսյանը. «Ալի-Արսլանը Անին գրավելուց հետո այն իր շրջակայքով հանձնեց Գանձակի Շադադյան էմիր Փատլունին, որն իր զորքերով օգնում էր սելջուկ-թուրքերին, իսկ սա էլ Անիի կառավարիչ նշանակեց իր թոռ Մանուչեին՝ Դվինի Աբուսավար էմիրի որդուն»⁶:

Այն, որ կատարվածն իրականում առեւտուր էր՝ այս դեպքում ապրանքափոխանակության տեսքով, կասկած չի հարուցում. ըստ Նիկողայոս Մառի՝ «առուվաճառքի տվյալ փաստն ունի այն առանձնահատուկ նշանակությունը, որ մի կողմից՝ ընդգծում է մուսուլման իշխանի տեսակը, մյուս կողմից՝ բացահայտում Անիի արժեքն անգամ ավերված վիճակում»⁷:

Մեզ համար ակնհայտ է, որ խոսքը գործվածքի մասին է. այն չի վերաբերում որեւէ սրբանկարի, որի մասին ակնարկում են վերը հիշատակված գիտնականներից մի քանիսը⁸: Ավելին՝ սուլթանի սեփականություն

⁴ Թ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ, Անիի պատմություն, գր. Բ., Երեւան, 1982, էջ 41:

⁵ Թ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 42:

⁶ Անդ:

⁷ Ն. ՄԱՌ, Անի, Երեւան, 2011, էջ 77:

⁸ Թ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 42. Ն. ՄԱՌ, նշվ. աշխ., էջ 77:

հանդիսացած Անիից կամ մերձակա վանքերից ձեռք բերված սրբանկարների մասին խոսք լինել չի կարող: Կա նաեւ մեկ այլ գործոն, քրիստոնյա սրբերի պատկերները չէին կարող մուսուլման տիրակալի համար հրապուրիչ առավել եւս համարժեք լինել մի ամբողջ քաղաքի:

Մենք հակված չենք քննարկման առարկա դարձնել սրբանկարի տարբերակը: Վարդան Արեւելցու պատմության մեջ հիշատակվածը, այնուամենայնիվ, վերաբերում է գործվածքի որեւէ մի թանկարժեք տեսակի. համենայնդեպս «ոսկեկուռ» լինելն արդեն իսկ մատնանշում է դրա ոսկեթելով հյուսված լինելու փաստը: Բանն այն է, որ գործվածքի նման անվանում հայոց մեջ ընդունված է եղել զարգացած միջնադարում, դա հիշատակված է Ժ. դ. պատմագիր Հովհաննես Դրասխանակերտցու աշխատության մեջ: Նա, պատմելով խալիֆ Ալ-Մութադիդի՝ Սմբատ Առաջինին ուղարկած թագի մասին, նշում է նաեւ դրա հետ եղած մյուս նվերների անունները՝ «ոսկիակուռ զգեստս եւ նժոյգս իբրեւ օգապարիկս ի զարդս եւ ի զենս ոսկիակուռս պճնապայծառս... (ընդգծումը. — Ա. Պ.)»⁹: Մեկ այլ առիթով Հովհաննես Դրասխանակերտցին Կոստանդին կայսեր կողմից Սմբատ արքայի որդուն՝ Աշոտին տրված ընծաների շարքում ոսկեթելով հյուսված զգեստների համար գործածում է «ոսկեհուռն հանդերձիւք» արտահայտությունը¹⁰: Ասվածներից կարելի է եզրակացնել, որ գոյություն են ունեցել ոսկեթելով հյուսված եւ որոշակի անվանումներով տարբերակված գործվածքներ, որոնց շարքում առավել թանկարժեքը եղել է «ոսկիակուռ» ու հարուստ գեղազարդումով բնորոշվող տեսակը: Մեր այս հետազոտության նպատակը Անիին համարժեք համարված «ոսկիակուռ» գործվածքի այդ տեսակի բացահայտումն է:

Զարգացած միջնադարյան ժամանակաշրջանի հայ պատմիչներից շատերն են հիշատակել ոսկեճամուկ, նկարակերտ գործվածքների մասին, եւ ըստ էության՝ ոսկեկուռ, ոսկեճամուկ եւ ոսկեհուռն բառերը համարժեք են ու վերաբերում են միեւնույն տեսակի, բայց տարբեր միջոցներով ստեղծված գործվածքին:

Այդպիսի գործվածքներով հարդարվում էին Բագրատունիների շրջանի աշխարհիկ ու հոգեւոր կարեւորագույն շինությունները:

⁹ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն, աշխարհաբար թարգմ. եւ ծանոթ.՝ Գ. Բ. Թոսունյանի, Երեւան, 1996, էջ 148–149. «Հայ ժողովրդի պատմություն», հտ. Գ., Հայաստանը զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանում (Թ. դ. կեսերից մինչեւ ԺԴ. դ. կեսերը), Երեւան, 1976, էջ 27:

¹⁰ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, նշվ. աշխ., էջ 286–287:

Կատրանիդե թագուհին՝ Սյունյաց Վասակ իշխանի դուստրը, ավարտին հասցնելով Սմբատ արքայի հիմնադրած եկեղեցին, այն զարդարում է «ոսկեթել, նկարեն բանվածքներով...»¹¹: Վախթանգ Հաթերքեցու կին Արզու խաթունը նորակառույց Գետիկի վանքի համար «...արար եւ վարագոյր գեղեցիկ՝ դստերօք իւրովք՝ ծածկոյթ սուրբ խորանին, զարմանալի տեսողաց, ի մազոյ այծից կակղագունաց՝ գործ քանդակակերպ եւ նկարեալ պատկերօք (ընդգծումը.— Ա. Պ.)... եւ ոչ միայն այս եկեղեցոյս արար ծածկոյթ, այլ եւ այլոց եկեղեցեաց՝ Հաղբատայ եւ Մակարայ վանից եւ Դադի վանից, քանզի յոյժ սիրող էր եկեղեցեաց բարեպաշտ կիներն»¹²:

Սմբատ Ա. Բագրատունի թագավորն Ատրպատականի ոստիկան Յուսուֆ աբու-Սաջի հետ ծագած հակասությունները հարթելու համար արքունի թանգարաններից նրան նվեր է ուղարկում «նկարակերտ կազմուածս բազմականաց կարմրութեամբ որդանց» գործվածքեղեն¹³: Այսինքն՝ նկարակերտ ու ոսկեթել գործվածքները հայոց վերնախավի միջավայրում հազվագյուտ բաներ չեն եղել: Իսկ ի՞նչ էին իրենցից ներկայացնում այդ գործվածքները:

Ըստ էության՝ դրանք չափազանց թանկարժեք գործվածքներ էին, ինչն առաջին հերթին պայմանավորված էր նրանցում եղած ոսկու պարունակությամբ: Նման գործվածքից կարված զգեստներ հագնելու իրավունքը բացառապես վերապահված էր տիրակալներին ու նրա մերձավորներին: Դրա մասին վկայող ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում արաբ պատմագիր Իբն Ռուստան (թ. դ. վերջ — ժ. դ. սկիզբ): Նա, պատմելով բյուզանդական արքունիքին վերաբերող որոշ արարողությունների մասին, մանրամասն ներկայացրել է կայսեր՝ Սուրբ Սոփիայի տաճար գնալու երթի նկարագիրը: Ըստ այդմ՝ կայսեր առջեւից պատշաճ հեռավորությամբ շարժվում էր մի բազմահազարանոց թափոր, դրան հետևում էին «հարյուր պատրիկներ՝ մեծամեծներից, հագած ամեն գույնի դիպակ, ձեռքներին ոսկե բուրվառներ: Դրանց հետևում են տասներկու պատրիկ, ամենաբարձր կարգի, հագած ոսկեթել զգեստներ... (ընդգծումը.— Ա. Պ.)»¹⁴:

¹¹ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՏԱՐՈՆԵՑԻ ԱՍՈՂԻԿ, Տիեզերական պատմություն, աշխարհաբար թարգմ., առաջաբ. եւ ծանոթ.՝ Վ. Վարդանյանի, Երեւան, 2001, էջ 356:

¹² ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, Պատմություն Հայոց, աշխատ.՝ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երեւան, 1961, էջ 215—216:

¹³ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՅԻ, նշվ. աշխ., էջ 212:

¹⁴ «Արաբական աղբյուրներ: Արաբ մատենագիրներ, Թ.-Ժ. դարեր», հտ. Գ., ներած. եւ բնագրերից թարգմ.՝ Արամ Տեր-Ղեւոնդյանի, Երեւան, 2005, էջ 521 (հետադարձ «Արաբական աղբյուրներ: Արաբ մատենագիրներ, Թ.-Ժ. դարեր», հտ. Գ.):

Անշուշտ, ամեն տեղ չէ, որ արտադրում էին նման գործվածքեղեն. դրանց արտադրությունը հիմնականում կենտրոնացված էր արքունական արհեստանոցներում, որպիսիք կային այդ դարաշրջանի արքայանիստ ու նաեւ արհեստների ու առեւտրի կենտրոններ հանդիսացած խոշորագույն քաղաքներում: Այս առումով բավականաչափ տեղեկություններ են հաղորդում արաբ պատմիչները: Ըստ այդմ՝ արաբական խալիֆայության դարաշրջանում բարձրորակ ու թանկարժեք գործվածքեղենի արտադրության հանրահայտ կենտրոններ էին Նեղոսի դելտայում գտնված Դամիեթ ու Տիննիսի քաղաքները:

Տասներորդ դարում ապրած արաբ աշխարհագիր Իբն Հաուկալը պատմում է, որ այդ քաղաքներում արտադրում էին «ոսկով հյուսված զգեստներ, Դաբիկի կոչված տեսակներ եւ ներկված տիննիսյան կոչված պատմուճաններ, որոնց նմանը չկա ամբողջ երկրագնդի վրա: Երբեմն մեկ պատմուճանը երկու հարյուր դինար արժի, եթե նրա մեջ ոսկեթել հյուսվածք լինի, իսկ եթե ոսկով հյուսված չէ, կարժի հարյուր դինար, ավելի կամ պակաս (ընդգծումը.— Ա. Պ.)»¹⁵: Տիննիսիում արտադրված ոսկեթել գործվածքի արժեքի մասին տեղեկություններ է հաղորդում արաբ մեկ այլ պատմագիր՝ Մակրիզին: Ըստ նրա տեղեկությունների՝ այդ քաղաքում խալիֆի համար գործում էին «բաղանա» կոչված գործվածք, որի բաղադրության մեջ կանեփը չափազանց քիչ էր. հիմնական մասը կազմում էր ոսկեթելը: Դրանց արժեքը հազար դինար էր¹⁶:

Գործվածքեղենի տեսականու մասին ուշագրավ են Աբու Օսման իբն Բահր ալ-Ջահիզի (մահ. 869 թ.) «Հայացք վաճառականության վրա» աշխատության մեջ եղած տեղեկությունները, ըստ որոնց՝ «լավագույն կահավորանքը (ֆարշ)՝ ամենաթանկն ու ամենաշքեղը՝ միրիզա կարմիր (կիրմիզ), հայկական կարմիր փայլուն կահավորանքն է, ապա մետաքսե (խազզ) գլխավոր զարդարունը (ռակմ), գունագեղ մետաքսը, բյուզանդական կայսերական (խուսրովանի) ռճով սարքած նուրբ մետաքսը (դիբաշ), մայսանի ռճով զարդարուն մետաքսը (մուդարբաշ) եւ բարակ մետաքսը (բոզլուն): Այս բոլոր տեսակների արժեքն ու գինը բարձրանում է ըստ այնմ, թե ինչքան ոսկու հյուսվածք են պարունակում: Նրանք բոլորը լինում են ոսկով հյուսված, բացի միրիզա (այժեմազե գործվածք)

¹⁵ Անդ, էջ 604:

¹⁶ А. Мец, Мусульманский ренессанс. Перевод с немецкого, предисл., библиогр. и указатель Д. Е. Бертельса, Москва, 1973, с. 366.

հայկականից, մայսաճիից (աստղափայլ) եւ բարակ մետաքսից (բոզյուն)¹⁷: Զարգացած միջնադարում Հայաստանում արտադրվող գործվածքեղենի որակի ու հեղինակության մասին պատկերացում տալու համար հարկ ենք համարում շեշտել, որ արաբական խալիֆայությանը Հայաստանի կողմից վճարվող՝ Իբն Խալդունի հիշատակած հարկատեսակների շարքում էին նաեւ տարեկան քսան գորգ ու 580 ֆունտ ռակմ¹⁸:

Իսկ այն, որ հայկական գործվածքները բացառիկ հեղինակություն ունեին Բաղդադում, հաստատում է Աբու-լ Աբբաս ալ-Յակուբին (մահ. 897 թ.), որն իր «Պատմության» մեջ հիշատակում է այն փաստը, որ խալիֆ Հիշամը Բաղդադում հիմնել էր տվել փայլուն բանվածքներ, գունազարդ հայկական կտորեղեն եւ զգեստի տարբեր տեսակներ արտադրելու արհեստանոցներ¹⁹:

Հանրագումարի բերելով գործվածքեղենին վերաբերող տվյալները՝ կարելի է արձանագրել՝ արաբ աղբյուրներում որպես առավել թանկարժեք գործվածքներ հիշատակվում են վերը նշված բաղանա, դաբիկ (dubag), միրիզա, բոզյուն (bozjun), ռակմ կտորատեսակները, որոնք, բնականաբար, հասու էին միայն արքունիքին ու ազդեցիկ վերնախավին:

Իսկ ինչ է հայտնի Հայաստանի քաղաքներում, մասնավորապես Դվինում արտադրված գործվածքեղենի մասին: Այն, որ այդ քաղաքն Արաբական խալիֆայության դարաշրջանում առևտրի ու արհեստների առաջավորասիական նշանավոր կենտրոններից մեկն էր, փաստում են հենց այդ նույն դարաշրջանի արաբ մատենագիրների տեղեկությունները: Այս դեպքում մեր կողմից Դվինին հատուկ ուշադրություն դարձնելը պայմանավորված է նրանով, որ Անիի այս առուծախի գործում կարեւոր դեր ունեցող հանգամանքներն անմիջական առնչություն ունեին այդ քաղաքի հետ: Դվինի ամիրան է, որ Անիի համար սուլթանին տվել է ոսկեթել գործվածք, եւ իր հերթին Դվին քաղաքը եղել է թանկարժեք գործվածքեղենի արտադրության առաջավորասիական կենտրոններից մեկը:

Տասներորդ դարում ապրած Մուհամմադ Աբու-լ Կասիմ իբն Հաուկալը (մահ. 977 թ. հետո) իր «Երկրի պատկերը» աշխատության մեջ պատմում է, որ «Դվինից արտահանում են այծի նուրբ բրդից (միրիզգա) եւ բրդից գործվածքեղեն, ինչպես գորգեր (բուսուր), բարձեր (վասաիդ),

¹⁷ «Արաբական աղբյուրներ: Արաբ մատենագիրներ, Թ.-Ժ. դարեր», հտ. Գ., էջ 424-425:

¹⁸ Հ. ՄԱՆԱՆՅԱՆ, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей Древних времен, Երկեր, հտ. 2., Երեւան, 1985, էջ 160:

¹⁹ «Արաբական աղբյուրներ: Արաբ մատենագիրներ, Թ.-Ժ. դարեր», հտ. Գ., էջ 361:

նստելու բարձեր (մակաիդ), ծածկելու (թամբի) գորգեր (անմաթ), տաբատի գոտիներ (տիֆաֆ) եւ հայկական այլ արտադրանքի (ասնաֆ ալ-արմանի) տեսակներ, որոնք ներկվում են որդան կարմրով (կիրմիզ): Սա մի կարմիր ներկ է, որով ներկվում են այծի նուրբ բուրդն ու բուրդը, եւ ստացվում է մի որդից, որն իր վրա է հյուսում այնպես, ինչպես շերամն իր վրա մետաքսի բոժոժ է հյուսում: Այստեղ արտադրում են նաեւ մեծաքանակ մետաքսեղեն (բազյուն): Նրանց մետաքսը իր նմանը շատ ունի հոռոմների երկրում, թեպետ սա բերվում է Հայաստանից: Իսկ հայկական (արմանի) անվամբ հայտնի՝ նրանց արտադրանքը, ինչպես հաստ գործվածքեղենը (բուաուա), նստելու բարձերը, գորգերը, վարագույները (սուաուա), երկար գորգերը (անխախ), կաշվե հենաբարձերը (մասավիր), բարձերը, ծածկելու (թամբի) գորգեր (անմաթ) ոչ մի տեսակետից իր նմանը չունի աշխարհի որեւէ մասում»²⁰: Դվինի վերաբերյալ այս նույնը մի քիչ ավել, մի քիչ պակաս հաղորդում են արաբ մի շարք մատենագիրներ: Աբու Իսհակ ալ-Իսթախրին (մահ. 951 թ. հետո) իր «Գիրք թագավորությունների ճանապարհների մասին» աշխատության մեջ շեշտում է, որ Դվինը Հայաստանի մայրաքաղաքն է: Այնտեղ արտադրում են բոլոր գործվածքներ, ինչպես՝ գորգ, երեսի բարձեր (վասաիդ), հենաբարձեր (մակաիդ), գոտիներ (տիֆաֆ) եւ այլ հայկական տեսակի (ասնաֆ ալ-արմանի) ապրանքներ, պատմել են նաեւ, որ այնտեղից արտահանվում է մեծ քանակությամբ դիպակ (բազյուն)²¹: Բնականաբար արաբ պատմագիր-աշխարհագետները, շրջելով խալիֆայության ողջ տարածքով մեկ, միանգամայն ամբողջական պատկերացում ունեին դրանում ընդգրկված երկրների ու ժողովուրդների էթնիկական առանձնահատկությունների, նրանց զբաղմունքների, սովորույթների մասին: Ուստի շեշտելով այս կամ այն քաղաքին բնորոշ արհեստների ու նրանց արտադրանքի արժանիքները՝ նրանք տվել են դրանց իրական պատկերը, եւ ըստ այդմ՝ Դվինը ներկայացվել է որպես Առաջավոր Ասիայի գործվածքեղենի ամենատարբեր տեսակների արտադրության հանրահայտ կենտրոններից մեկը:

Կարծում ենք՝ վերը ներկայացված տեղեկությունները հավանաբար դուրս են մնացել Անիի առուծախին անդրադարձած դրամագետ Ա. Հակոբյանի հետաքրքրության շրջանակներից. հակառակ դեպքում նա

²⁰ Անդ, էջ 630:

²¹ Անդ, էջ 574—575:

վատահաբար չէր գրի, որ «ըստ երեւոյթին դրանք (Անիի համար տրված ոսկեթելով հյուսված գործվածքի կտորները.— Ա. Պ.) բյուզանդական արտադրանք էին այնքանով, որքանով Մերձավոր Արեւելքի տարածաշրջաններից հենց Բյուզանդիայում է, որ այդ դարաշրջանում գոյություն է ունեցել դրա արտադրութեան տեխնոլոգիան»²²: Ի հավելումն՝ նաեւ վկայակոչում է գործվածքի պատմության ու տեխնոլոգիաների լավագույն գիտակներից մեկի՝ պրոֆեսոր Ն. Սոբոլեւի կարծիքը, ըստ որի՝ ոսկեթել հյուսվածքների արտադրությունը Բյուզանդիայում գոյություն ուներ մինչ ԺԱ. դարի վերջը²³:

Իրականում, ինչպես վկայում են վերը բերված սկզբնաղբյուրները, իրավիճակն այլ էր. թանկարժեք ու միայն գահակալների համար նախատեսված ոսկեթել կամ ոսկեկուռ գործվածքեղեն արտադրում էին նաեւ Նեղոսի դելտայի արհեստաշատ քաղաքներում՝ Տիննիսիում ու Դամյետոսում, Բաղդադում եւ ի շարս այլ քաղաքների՝ նաեւ Դվինում: Այլ հարց է, որ դրանք բոլորը կայսերական կամ տեղական իշխողների սեփականությունն էին, եւ արտադրանքը նախատեսված էր բացառապես արքունիքի կարիքները հոգալու համար: Ասվածը հատկապես վերաբերում է Բյուզանդիային: Այս կապակցությամբ հայտնի է, որ «Կոստանդնուպոլիսում գոյություն են ունեցել պետական արհեստանոցներ, որոնք պարտավոր էին սպասարկել կայսերական պալատի պահանջները... դրանք կայսեր պայծառափայլության ցուցադրման կարեւորագույն տարրերն էին հանդիսանում: Բացի դրանցից, կայսերական պալատն էլ ուներ իր սեփական արհեստավորները՝ ոսկերիչներ, կարի արհեստանոցներ, ոսկեթելով հյուսվածքեղեն գործողներ, ներկարարներ»²⁴: Ընդ որում՝ նշված գործվածքեղենի արտադրության բոլոր կենտրոններում խստորեն պահպանվում էր տեխնոլոգիաների գաղտնիությունը: Վերնախավի համար նախատեսված ապրանքների արտադրությունն ու վաճառքն ընդհանրապես գտնվում էին պետության վերահսկողության տակ, ու այնպես էր, որ մի քանի դար շարունակ Արեւմտյան Եւրոպան նման ապրանքներ, մասնավորապես՝ մետաքս ու դրանից կարված զգեստներ ստանում էր միայն

²² Сёу А. В. Акопян, *նշվ. աշխ.*, էջ 55:

²³ Н. Н. Соболев, *Очерки по истории украшения тканей*, Москва-Ленинград, 1934, с. 54.

²⁴ М. Я. Сюзюмов, *Ремесло и торговля в Константинополе в начале X века*. Византийский Временник, т. 4 (29), 1951, с. 27. <http://www.vremennik.biz/opus/BB/04/52437>, <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/20760/1/suzumov-1951.pdf>. ՇԱՌՆ ԴԻՆ, Բյուզանդական պատմության հիմնախնդիրները: Առաջաբ. եւ ծանոթ. Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 2005, էջ 110—113:

Բյուզանդիայից²⁵: Բացառիկ դեպքերում դրանցից կարված զգեստներ կայսրը նվիրում էր Բյուզանդիայի համար կարեւոր նշանակություն ունեցող երկրի դեսպանին²⁶: Մետաքսագործության ոլորտում Բյուզանդիայի մենաշնորհային կարգավիճակի պահպանման համար արգելված էր կայսերական եւ այլ արհեստանոցներում արտադրված ոսկեթելով հյուսված թանկարժեք գործվածքեղենի արտահանումը Կոստանդնուպոլսից: Ընդհանրապես գոյություն ունեւր «արգելված իրեր» կոչվող հոգվածների մի ամբողջ շարք, ըստ որոնց՝ այդ առարկաների արտահանումը, ինչպես նաեւ վաճառքը՝ այլ երկրներից եկած վաճառականներին, խստորեն արգելված էր, այնպես որ նույնիսկ Օտտոն Ա.-ի դեսպանին չի հաջողվել երկրից դուրս տանել իր ունեցած թանկարժեք գործվածքները²⁷:

Կրկին անդրադառնալով Դվինում գոյություն ունեցած ոսկեթել գործվածքի արտադրությանը՝ հարկ ենք համարում մեջ բերել Հովհաննես Դրասխանակերտցու մեկ այլ կարեւոր տեղեկություն, որում ասվում է, որ Դվինում նստող Արմինայի ոստիկան «Յուսուֆը պատրաստում է բազում սրընթաց, սեգ ու երկարավիզ երիվարներ, զարդարված բազմազան գեղեցիկ զարդերով, զենքերով, ոսկե սանձով, ոսկեմկար պանդանմանքներով... ու նաեւ պատվական ակնեղեն ու արքունական բազում ոսկեհյուս ու շղարշա նշանավոր զգեստներ (ընդգծումը.՝ Ա. Պ.)»²⁸ Կարծում ենք՝ արաբական սկզբնաղբյուրներից քաղված՝ Դվինին վերաբերող տեղեկությունները թույլ են տալիս մեզ ասելու, որ Արմինայի ոստիկանը հնարավորություն ունեւր Սմբատ արքային ուղարկած իր նվերները, մասնավորապես՝ ոսկեթել գործվածքեղենը ձեռք բերել հենց իր նստավայր Դվինում:

Դվինում գործվածքի արտադրության զարգացած լինելու մասին արաբ պատմիչների վկայությունների հաստատման հարցում կարեւոր նշանակություն ունեն Սուրբ Էջմիածնի միաբան Խաչիկ վարդապետ Դատյանի 1907 թ. իրականացրած պեղումներից հայտնաբերված նյութերը: Դրանց թվում էր Սուրբ Գրիգոր կաթողիկե եկեղեցում հուղարկավորված հոգեւորականների շիրիմներից հայտնաբերված հայրապետական զգեստների ժողովածուն²⁹: Դրանցից նաեւ «հանվել էին կերպասե

²⁵ М. Я. Сюзюмов, *նշվ. աշխ.*, էջ 12:

²⁶ <http://homonumi.ru/istoricheskie-ocherki/vizantiya/torgovlya-v-vizantiyskoy-imperii-2.html>

²⁷ ՇԱՌԼ ԴԻԼ, *նշվ. աշխ.*, էջ 112:

²⁸ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՅԻ, *նշվ. աշխ.*, էջ 201:

²⁹ ԽԱՉԻԿ Մ. ՎՐԳ. ԴԱՏՅԱՆ, 1907 թ. հնագիտական պեղումները: Դուին, «Արարատ»-ի ժառանգությունը, հտ. Գ., Ս. Էջմիածին, 2007, էջ 68:

հանդերձների կտորներ, ժապավենաձեւ ասեղնագործ նուրբ բանուածքի մնացորդ եւ այլն», իսկ եկեղեցու հատակն էլ ծածկված էր գույնզգույն քարերով պատրաստված «գորգաձեւ» խճանկարով³⁰։ Դժբախտաբար պեղումներից հայտնաբերված այդ բացառիկ նշանակության մշակութային արժեքները, որոնք պահվում էին Դվինում կառուցված ժամանակավոր թանգարանի շենքում, հայ-թաթարական բախումների ընթացքում՝ 1907 թ., կողոպտեցին այդ տարածքներում հաստատված թուրքերը³¹։

Կրկին անդրադառնալով մեր հիմնական խնդրին՝ Վարդան Արեւելցու հիշատակած Անիի առուծախի պատմությանը՝ նշենք, որ դրա առաջին հրատարակիչը՝ Մկրտիչ էմինը, օգտվել է ձեռագիր երկու բնագրից, որոնցից յուրաքանչյուրում էլ առուծախին վերաբերող հատվածը վնասվածքներով է ու դժվարընթեռնելի³²։ Մեզ համար, սակայն, էականն այն է, որ խոսվում է ոսկեթել գործվածքի մասին, ու կա «ոսկեկուռ» բառը։ Դա ոչ միայն ավելացնում է գործվածքի ապրանքային արժեքը, այլ նաեւ նշանակում է անհամեմատ ավելի բարդ ու աշխատատար վարպետության կիրառում, որը սովորաբար գաղտնի էր պահվում, եւ դրան տիրապետողներն այն փոխանցում էին միայն իրենց գործը շարունակող ժառանգներին։

Արաբական սկզբնաղբյուրներից հստակորեն հասկացվում է, որ ոսկեթելով հյուսված գործվածքեղենը չափազանց թանկ էր գնահատվում՝ մեկ պատմուճանը մինչեւ երկու հարյուր դինար։ Իսկ դա պատկառելի գումար է. բանն այն է, որ Ժ. դարին վերաբերող սկզբնաղբյուրներում հիշատակված է, որ Մուհամմեդի ժառանգորդներին ալ-Մութամիդ խալիֆի օրոք ամսական տալիս էին մեկ դինար, իսկ նրա հաջորդներն այդ գումարը կիսով չափ պակասեցրին³³։ Մեկ դինարի գնողականության մասին պատկերացում տալու համար բնորոշ օրինակ կարող է ծառայել նույն դարին վերաբերող մեկ այլ տեղեկություն. Արմինայի ոստիկան Յուսուֆ-իբն Աբու-Սաջը խալիֆայության այդ տարածքների հարկերը հավաքելու իրավունքն ստանալու համար վճարել էր 120 000 դինար³⁴։

Հաշվի առնելով վերոշարադրյալները՝ կարելի է հանգել հետեւյալ եզրակացություններին՝

³⁰ Անդ, Նամակ «Արարատի» խմբագրությանը, էջ 56։

³¹ Անդ, էջ 67–69։

³² Сед А. В. АКОПЯН, նշվ. աշխ., էջ 53։

³³ А. МЕЦ, с. 133.

³⁴ Անդ, էջ 117։

1. Ոսկեթելով հյուսված գործվածքները շուկայում ունենին չափազանց բարձր գին, ուստի կարող էին փոխհամաձայնության դեպքում առևտրում ունենալ դրամի դեր:

2. Զարգացած միջնադարում Դվինը գործվածքեղենի տարբեր տեսակների արտադրության ճանաչված կենտրոն էր, այդ թվում՝ ոսկեթել հյուսվածքների: Հետեւաբար Դվինի ամիրա Փատլունն էլ Անին Ալփ-Արսլանից կարող էր գնել հենց Դվինում արտադրված ոսկեթել այնպիսի գործվածքով, որը հայ պատմիչները բնորոշում են «ոսկեճամուկ», «նկարակերտ» մակդիրներով:

Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ սելջուկները Անին գրավելուց հետո քաղաքն ավերել ու ամբողջությամբ կողոպտել էին, բնական է, որ այն վաճառվել է համեմատաբար էժան գնով: Բայց մյուս կողմից՝ հայտնի է, որ Անին իր պապից նվեր ստացած եւ քաղաքը կրկին վերականգնած ու շքեղ տեսքի հասցրած Մանուչեի մահից հետո նրա որդի Ապլսուարը՝ «վախկոտ ու կնամոլ մի մարդ», ցանկանում էր Անին վաճառել Կարսի ամիրային՝ վաթսուն հազար դինարով³⁵: Դինարի գնողականության մասին վերը մեր բերած տեղեկությունները վերաբերում են Ժ. դարի առաջին քառորդին, ու դժվար է հարյուր հիսուն տարի անց որեւէ բան ասել դրա ունեցած գնողականության չափի մասին:

Բացի դինարի գնողականության հարցից՝ անորոշություն կա նաեւ «ոսկիակուռ նկարիս ծաղկոցի» չափերում: Եթե դրա բաղադրության մասին շատ թե քիչ ամբողջական պատկերացում են տալիս վերը բերված տեղեկությունները, ապա դրա չափերի մասին ընդհանրապես ոչինչ չկա: Անշուշտ, ենթադրելի է, որ թեկուզ եւ ավերված Անին գնելու համար՝ խոսքը ոչ թե մեկ զգեստացուի չափ ոսկեթելով հյուսված գործվածքի, այլ առնվազն մի ամբողջ թոփի մասին է: Այս եւ ընդհանրապես գործվածքի հետ կապված չափի միավորների մասին մեր ունեցած տեղեկությունների հիմնական մասը վերաբերում է ուշ միջնադարին: Այս առումով կարեւոր տեղեկություններ կան 1680-ական թվականներին վերաբերող Հովհաննես Տեր-Դավթյան Զուղայեցու Հաշվետումարում: Ըստ այդմ՝ այնտեղ հիշատակված են «թով», «ձոթ» եւ «գազ» հասկացությունները³⁶: Այս

³⁵ ՎԱՐԳԱՆ ԱՐԵՒԵԼՅԻ, նշվ. աշխ., էջ 64:

³⁶ «Հովհաննես Տեր-Դավթյան Զուղայեցու Հաշվետումարը», աշխատ.՝ Լ. Խաչիկյանի եւ Հ. Փափազյանի, Երեւան, 1984, էջ 136, 140, 143, 287. ճոթի ու գազի մասին տես նաեւ «Եղիա Կարնեցու դիվանը», առաջաբ. եւ ծանոթ.՝ Ա. Աբրահամյանի, Երեւան, 1968, էջ 13:

Հաշվետումարի ներածականում հրատարակիչները հնարավորինս ներկայացրել են դրանց չափերը. պարզվում է, որ մեկ թուփը մոտ քառասուն գազ է, իսկ մեկ գազի երկարությունը՝ 101 սմ³⁷: Որոշ տեղեկություններ կան նաեւ բուն հաշվետումարում³⁸: Այս չափի միավորները հիմնականում գործածական էին Պարսկաստանում, իսկ հարակից՝ արեւելք-արեւմուտք երկրներում ունեին դրանից տարբերվող երկարություններ:

Պետք է ենթադրել, որ վերը նշված չափի միավորները գոյություն են ունեցել նաեւ ավելի վաղ ժամանակաշրջաններում, երբ ընդհանրապես Առաջավոր Ասիայի մեծ մասը գտնվում էր խալիֆայության տիրապետության տակ: Անդրադառնալով մեր խնդրո առարկային՝ «ոսկիակուռ նկարիս ծաղկոցին» կամ «ոսկեճամուկ», «նկարակերտ» գործվածքին, կարծում ենք՝ Ալի-Արսլանը Անիի համար ստացել էր դրա մեկ ամբողջական թուփը, որի այն ժամանակվա մոտավոր արժեքի մասին կարելի է պատկերացում ստանալ նախորդ էջերում տեղ գտած տեղեկությունների օգնությամբ:

Այս հարցում էլ կարող են ելակետային նշանակություն ունենալ ուշ շրջանի տվյալները: 1715—1725 թթ. առեւտրական աշխույժ գործունեություն ծավալած Եղիա Կարնեցու նամակներից մեկում կա ոսկեթել գործվածքի (գաւբաֆ) գնին վերաբերող հստակ տեղեկություն, ըստ որի՝ 1715 թ. Գանձակում դրա «լիտրն տասներկու-տասներեք հազար դիան էր, հիմա իջավ մին թուման, ամա Շամախու համիշա խապար կու գա թէ տասնվեց հազար, տասնեօթ հազար, տասնութ հազար դիան է զարպաֆն»³⁹: Նկատենք, որ «զարբաֆ» բառացի նշանակում է ոսկու աշխատանք, այսինքն՝ խոսքն իրոք վերաբերում է մեզ հետաքրքրող գործվածքին, որի գինը, կատարման որակով ու ոսկու պարունակությամբ պայմանավորված, տարբեր շուկաներում տարբեր էր: Եղիա Կարնեցու հաշիվներում նշումներ կան նաեւ մեկ գազ ոսկեթել գործվածքի գնի մասին՝ «7 կազ մին չարէկ կարմիր զարպապ՝ ամենն մի թուման»⁴⁰, այսինքն՝ մեկ գազի գինը՝ մեկ թուման, որն իրականում բավականաչափ մեծ գումար է:

Ինչ վերաբերում է լիտրին, ապա այն քաշի միավոր է, Առաջավոր Ասիայի տարբեր երկրներում ունեցել է տարբեր չափ: Գանձակում, Շամախիում եւ ընդհանրապես Պարսկաստանում որպես չափի միավոր

³⁷ «Հովհաննես Տեր-Դավթյան Զուղայեցու Հաշվետումարը», էջ 57, 72:

³⁸ Անդ, էջ 72:

³⁹ «Եղիա Կարնեցու դիվանը», էջ 5:

⁴⁰ Անդ, էջ 60:

շրջանառության մեջ եղածը Թավրիզի լիտրն էր, որի չափը երեք հազար գրամ էր⁴¹: Այսպես թե այնպես ոսկեթել գործվածքի գներն անհամեմատ բարձր էին գործվածքի այլ տեսակների գներից: Գանձակում ու Շամախիում արտադրված ոսկեթել գործվածքների գների կտրուկ տարբերությունը պատկերացում է տալիս նաեւ Դվինում արտադրված նույնատիպ գործվածքի որակի մասին, որը, արաբ սկզբնաղբյուրների համաձայն, իր հավասարը չունեւ աշխարհում, ուստի նաեւ պետք է ավելի բարձր գին ունենար այլ տեղերում արտադրվածներից:

Տրամաբանական է, որ սելջուկ սուլթանը չէր կարող խալիֆի համար նախատեսված գործվածքից ստորադաս գործվածքով կարված հագուստ ունենալ, ուստի Շադադյաններն էլ Անիի փոխարեն նրան պետք է առաջարկեին Մակրիզիի հիշատակած Տինիսիում արտադրված «բադանա» ոսկեթել գործվածքին համարժեք գործվածք, որի բաղադրության հիմնական մասը կազմում էր ոսկեթելը: Դրա մեկ զգեստացուի արժեքը հազար դինար էր⁴²:

Դվինում արտադրված այս որակի եւ այս բաղադրության գործվածքը հավանաբար «ռակմ» կոչվածն էր, որից 580 ֆունտ Հայաստանը հարկի տեսքով վճարում էր խալիֆայությանը⁴³: Այս խնդրին անդրադարձած ակադեմիկոս Հակոբ Մանանդյանն իր հերթին օգտվել է Ալֆրեդ Կրեմերի հայտնի աշխատությունից եւ չափի պարունակության մասին որոշակի տվյալներ չի ներկայացրել: Սակայն մենք պետք է կարեւորենք այն, որ գործվածքի այդ տեսակը հիշատակված է Հայաստանից գանձվող հարկերի թվում, ու դա արդեն իսկ մատնանշում է նրա ունեցած նշանակությունն ու բարձր դիրքը գործվածքի մյուս՝ ոչ պակաս թանկարժեք ու մեծ պահանջարկ վայելած տեսակների շարքում⁴⁴:

Մեկ թուփ ոսկեթել գործվածքի գինը, հնարավոր է, կազմեր մի այնպիսի պատկառելի գումար, որը համարժեք լիներ ավերված Անիին: Համեմայնդեպս, վերը բերված չափի միավորներն ինչքան էլ մոտավոր լինեն, այնուամենայնիվ թույլ են տալիս մեկ ամբողջական թուփ ռակմի կամ դրան համարժեք այլ կտորատեսակների գնի հարցում նկատի ունենալ շուրջ քսանհինգ-երեսուն հազար դինարի հասնող գումար:

⁴¹ «Հովհաննես Տեր-Դավթյան Զուղայեցու Հաշվետումարը», էջ 54:

⁴² А. МЕЦ, նշվ. աշխ., էջ 366:

⁴³ Հ. ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 160:

⁴⁴ А. МЕЦ, նշվ. աշխ., էջ 366:

Իսկ այդպիսի գումարի շրջանակում իրականացված գործարքի տրամաբանական լինելու հարցում ելակետային նշանակություն ենք տալիս վերին արդեն նշված մեկ այլ գործարքի՝ Արմինայի ոստիկան Յուսուֆ-իբն Աբու-Սաջի՝ իր ոստիկանության տարածքների հարկերը հավաքելու իրավունքը ստանալու համար 120 000 դինար վճարելու փաստին:

Ուստի ամփոփելով՝ կարծում ենք, որ գնորդը, անկախ նրանից Գանձակի թե Դվինի ամիրան էր, ինչպես նկատել է Ն. Մառը⁴⁵, շատ լավ պատկերացրել ու հասկացել է ձեռք բերելիք ապրանքի՝ Անիի գինը: Ըստ այդմ՝ տվել է նրան համարժեք գումարի չափով ոսկեթելով ու մետաքսաթելով հյուսված եւ գեղազարդված մեկ թոփ գործվածք, որը ժամանակին ընդգրկված էր նաեւ Հայաստանից գանձվող խալիֆայության հարկերի շարքում: Անտարակույս, դա Դվինի ամիրայի համար էլ շահավետ գործարք էր, մանավանդ որ Վարդան Արեւելցու նկարագրած գործվածքի արտադրության կենտրոններից մեկը հենց իր նստավայրն էր:

Ոսկեթել գործվածքով վճարումներ կատարելու հանգամանքն ունի իր բացատրությունը: Բանն այն է, որ ոսկե դրամների շրջանառությունը հարավային Կովկասում սահմանափակ էր ու անբավարար՝ խնդրո առարկա վճարումներն ամբողջությամբ կատարելու համար: Ուստի, ինչպես եզրակացնում է այս խնդրին անդրադարձած դրամագետ Վ. Հակոբյանը, այն իրականացվել է ոչ թե ոսկեդրամներով, այլ ոսկեթել գործվածքի հատվածներով⁴⁶: Ուղղակի այդ գործվածքը չէր կարող բյուզանդական ծագում ունենալ, ինչպես եզրակացնում է Վ. Հակոբյանը, քանի որ նման քանակությամբ «ոսկեկուռ» գործվածքի արտահանումը Կոստանդնուպոլսից բացառված էր:

Այս ամենը նկատի ունենալով՝ եզրակացնում ենք, որ Անին ձեռք բերելու համար վճարվել է Դվինում արտադրված շքեղ ու թանկարժեք ոսկեթել գործվածքի համապատասխան քանակություն՝ նրա դրամական գնին համարժեք:

⁴⁵ Ն. Մառ, *Անի*, Երևան, 2011, էջ 77:

⁴⁶ А. В. АКОПЯН, *նշվ.*, էջ 55:

РЕЗЮМЕ

Вскоре после завоевания столицы Багратидов – города Ани, сельджукский султан Алп Арслан продал его курдскому эмиру Гандзака Фадлуну. Историк XIII века Вардан Аревелци по этому поводу сообщает, что взамен Фадлун дал султану узорчатую «златокованную картину» (*nulhulyn n ulwuri dwnlynggh*). Мнения исследователей расходятся в толковании смысла этих слов. Некоторые думают, что речь идет об иконах, другие отрицают возможность такого рода торго. Анализируя сведения, касающиеся различных тканей в эпоху Арабского халифата, автор заключает, что в словах «златокованная картина» Вардана Аревелци имел в виду роскошные златотканые ткани, одним из центров производства которой был город Двин.

SUMMARY

Shortly after capturing Ani, the Armenian Bagratid capital, Seljuk Sultan Alp Arslan sold the city to Patlun, Kurdish Emir of Gandzak. The historian Vardan Areveltsi wrote that Patlun “took Ani from Alp Arslan giving him a “gold-plated flower painting”. Researchers disagree on the meaning of “gold-plated flower painting” (*nulhulyn n ulwuri dwnlynggh*). Some of them think that this refers to icons, others simply rule out the presence of fabrics in this deal. Analyzing the information on various fabrics produced in the era of the Arab Caliphate, the author concludes that in fact, by saying “gold-plated flower painting”, the historian meant luxurious gold-woven royal fabrics, one of the production centers of which was Dvin.

